

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ ТА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Тривала історична традиція поверхово висвітлювати кількасотрічні різнобарвні взаємини осілих українців із сусідами-номадами зумовила появу поширеного міфу про одвічну й повсякчасну конфронтацію між ними. Вкорінення такого погляду в підручниках, енциклопедіях, монографіях, статтях створило фактично ореол прописної істини, яка, втім, вже за першого ґрунтового аналізу проблеми не витримує жодної критики, крім того з'ясовується, що ситуація мала цілком інверсний вигляд. Замість постійних антагонізмів і взаємовинищувальних конфліктів – взаєморозуміння, толерантний діалог, взаємодопомога, спільні інтереси (і не лише економічні), хоч і зі значною долею специфічно-степової колоритності, в тому числі ментально-номадної звитяжності.

Найяскравіше це виявилось під час Національно-визвольної війни середини XVII ст., коли гетьман Богдан Хмельницький уклав військово-політичний союз із кримським ханом Іслам-Гіреєм III. Не є таємницею і те, що саме ця коаліція дозволила українцям домогтися фактично відновлення державності. Проте, як це не дивно, розвитку взаємин між Гетьманщиною і Кримом після смерті Б. Хмельницького в історіографії практично не приділялося уваги. Лише фрагментарні дослідження О. Апанович, О. Оглоблина, Г. Саніна, Т. Яковлевої, Ю. Мицика, Я. Федорука, В. Станіславського, В. Газіна, О. Олійника та ін. стосуються проблематики військово-політичних взаємин українців і кримських татар у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Прагнення в загальних рисах охарактеризувати динаміку і варіанти такого співробітництва й зумовило мету пропонованої статті.

Слід зауважити, що певною мірою питання мирного міжспільнотного діалогу українців і кримських татар вивчалось нами і раніше [1]. Зокрема, нам довелося констатувати, що мирне співжиття української та кримськотатарської спільнот було звичайною буденною справою на Великому Кордоні. Причому механізм нормальних відносин функціонував без інструкцій, директив, мирних пактів, а включався органічно. Взаємнеобхідність спільнот як у геополітичному, так і економічному контекстах змушувала обидві сторони йти на компроміс, який вів, з іншого боку, до переймання багатьох елементів із „центральної зони культури” обох типів цивілізацій, що контактували. Водночас тісний діалог і переплетіння спільних інтересів України та Кримського ханства примушували їх спільно вирішувати свої геополітичні завдання, що виявилось найбільш яскраво насамперед у військово-політичних союзах українців і кримських татар.

У найгучнішому військово-політичному українсько-татарському союзі Богдана Хмельницького з Іслам-Гіреєм III найопукліше виявилися результати мирних взаємовідносин і постійної взаємодопомоги між українцями і татарами. Промовистим і водночас засадничим є, зокрема, звернення українського посольства в квітні 1648 р. до кримського хана, якщо вирити очевидцю подій Наїмі-Челебі: „Бажаючи вашої опіки на майбутнє, – стверджували послы, – ми

душею й тілом будемо в союзі з вами служити *на користь ісламу* (тут і далі курсив наш. – К. І.) [і] в майбутніх війнах...” [2, Т. 8, Ч. 2, 176]. Про взаємодію між українцями й татарами говорить і та обставина, що Б. Хмельницький, скажімо, цілком спокійно найняв 4 тис. татар для охорони своєї резиденції – Чигирини [3, 6]. Крім цього, вони зобов’язані були виконувати комендантські функції та брати участь у локальних бойових діях. І хіба було б це можливим без компліментарного ставлення до них міщан Південної Київщини?

Потребують переосмислення в історіографії Визвольної війни й так звані „татарські зради”, оскільки нові дані дозволяють дещо по-іншому тлумачити і цей аспект. Скажімо, в опублікованих Ю. Мициком документах, зокрема, з наказу хана від 27 лютого 1651 р. видно, що нуреддин Кази-Гірей із двома мурзами, черкеським, ногайським та іншим почтом вирушив на допомогу з невеликим військом. Із ним була й жменька ногайців-добровольців, не рахуючи тих 4000 ногайців, що вже були при Б. Хмельницькому. Всі ці заходи були скеровані на організацію відсічі коронним військам на чолі з Марцином Калиновським, що завдали поразки українським під орудою Данила Нечая (під Красним). Інструкція, дана кримським урядом Кази-Гірею, кидає світло на справжні причини подальшої втечі орди з-під Берестечка: якщо українське військо буде сильним, тоді повідомити про це хана, щоб той виступив у похід; якщо ж переважатиме польське військо, то треба буде повернутися, бо *є небезпека переходу українців на бік Речі Посполитої та їхнього спільного удару по кримцях* [4, 23 – 24].

Спільна союзна боротьба Б. Хмельницького та Іслам-Гірея досить докладно описана в історіографії, тому зупинятися на деталях зайвий раз, на наш погляд, не варто. Також добре відомо, що відносини між ханом і гетьманом остаточно зіпсувалися після Переяславської ради у січні 1654 р. Невдовзі – в липні того ж року – помер і Іслам-Гірей III. Однак навіть після цього, коли трон у Криму посів Магомет-Гірей IV (1641 – 1644, 1654 – 1666) і відносини між Україною та Кримським ханством різко загострилися, простежується досить чітко двостороннє небажання припинення союзницьких угод, а також намагання врятувати мирні взаємини. Більше того, Б. Хмельницький докладав масу зусиль, щоб створити вже триєдиний союз: Україна – Москва – Крим. Саме тому посланці гетьмана до Москви П. Тетеря і С. Богданов запропонували росіянам: „...будет де крымской хан в дружбе с нами будет, и государь бы де указал послать свое... повеление к донским козакам, чтобы они в то время, пока крымской будет в дружбе, на крымские улусы не ходили и задоров никаких не чинили” [5, 443 – 444].

І хоча, зрештою, Кримське ханство пішло на союз із Річчю Посполитою, не можна не відзначити міцні позиції й ”української” партії в Криму на цьому етапі. Прикметно, що найбільше прагнули триматися союзу з Б. Хмельницьким саме ногайські мурзи. Деякі з них на курултаї 1654 р. взагалі відверто заявили: „Поки у нас було побратимство з козаками, ми наповнювали Крим *польськими невільниками*, а тепер що візьмемо, воюючи проти козаків за поляків? Козаки билися за волю, а нам був ясир. Не буде нам такої користі, коли ми почнемо битися за поляків. Поляки люди гонорові, ходять у багатому одязі, в коштовних шубах, у турецьких чоботах: не будуть вони битися для нашої користі” [6, 576].

Взагалі ж давно назріла необхідність відійти від однобічного тлумачення військово-політичного співробітництва українців і кримських татар чи то як „необхідного зла”, чи то як тимчасової взаємодопомоги. Так само потребують

переоцінки й тлумачення стосовно взаємин Б. Хмельницького з Іслам-Гіреєм III і передусім таврування союзника українців як безпринципного зрадника, що весь час чинив буцімто лише з якихось дрібних економічних зацікавлень. Справді, татари не завжди діяли так, як цього бажав гетьман, але й у діях останнього татари могли вбачати непевні вчинки, що цілком імовірно могли бути непомітними для решти учасників колізій середини XVII ст.

З іншого боку, ми не маємо протоколів зустрічей двох правителів, не знаємо на яких умовах заключалися договори між ними, а тому не можемо однозначно судити дії однієї чи іншої сторони. При цьому не слід забувати, що й Кримське ханство непогано орієнтувалося в тогочасній геополітичній ситуації у Східній Європі, а отже намагалося отримати якомога більше „зовнішньополітичних користей” від польсько-української конфронтації.

Разом із тим, величезне значення цього союзу для етносоціальних трансформацій, передусім української спільноти заперечувати неможливо. Так, навіть деякі російські дослідники змушені визнати: „Еволюція ролі Криму в геополітиці Росії пройшла складний шлях, на якому траплялися не лише військові драми, але й створювалися союзи. Саме завдяки такому союзу в XV ст. утвердилася національна державність і Росії, і Кримського ханства, у XVII ст. союз із Кримом допоміг становленню національної державності України” [7]. Проте найкращу оцінку союзу з Кримським ханством, на наш погляд, залишив сам Б. Хмельницький: „Виворочу вас всіх ляхов догори ногами і потопчу так, що будете под ногами моїми: на остаток вас цареві турецькому в неволю поддам... Грозите мі шведами – і ці будуть мої, а хоч би не билі, лубо би їх било п’ятсот, шістьсот тисяч, не змогут руської запорозької і татарської сили [подолати]... Притім Тугай бей близько мене єсть, мой брат, моя душа, єдиний сокіл на світі, готов все учинити, що я захочу. Зараз вічна наша козацька з ними приязнь, котрої світ не розірве” [8, 117 — 118].

Дійсно, розрив 1654 р. був далеко не остаточним і вже після смерті гетьмана Б. Хмельницького знову бачимо татар як союзників на боці гетьмана І. Виговського в їхній спільній боротьбі, цього разу вже проти Росії. Передбачаючи воєнні дії проти Речі Посполитої, уряд І. Виговського з перших днів свого існування шукав надійнішого союзника, ніж Московія. І вбачав його, як і Богдан Хмельницький, у Кримському ханстві, життєво зацікавленому у створенні протизваги таким його могутнім супротивникам, як Річ Посполита і Московія. За всієї неоднозначності відносин з південним сусідом, Кримське ханство залишалося для України одним із найважливіших партнерів у захисті державної незалежності. Тому політичне зближення України з Кримом, незважаючи на всі колізії, розвивалося далі й за правління І. Виговського дістало новий імпульс для поглиблення.

У листі І. Виговського до кримського хана Магомет-Гірея і візиря Сефергазі-аги від 10 вересня 1657 р. наголошувалося на тому, що Україна і Кримське ханство давні сусіди і пропонувалося, „йдучи дорогою предків наших, які в приятельстві жили”, укласти мирний договір. Свою ухвалу гетьман пояснював тим, що московський уряд постійно порушував права України, а тепер надіслав у Гетьманщину воевод, які фактично мали правити нею. Умови договору мали бути такі самі, як і за Богдана Хмельницького. Своєю чергою, гетьман зобов’язувався заборонити запорожцям нападати на кримські володіння. Для вивчення пропозицій І. Виговського хан вирішив у Суботів Карач-бея. Судячи з наступних подій, було досягнуто усної домовленості про мир [9, 8].

Козацький літописець Самовидець, який був свідком переговорів татарських мурз і козацької старшини, описує зустріч Виговського і Карач-бея та їх таємні переговори. Виговський і Карач-бей з'їхалися біля річки Арклій. Вони залишилися на самоті „на особном месу” і, не сходячи з коней, дві години „мали розмову... потемну – от усех полковников и постановили против кого тую войну малы поднести... бо и полковники не знали о том, же бы он мал от ц[арской] в[еличности] оторватися”. Після цих попередніх секретних переговорів Виговський з полковниками та іншою старшиною прибули до намету Карач-бея, де в присутності мурз „учинили згоду с ордою: присягу выконали на братерство”. На честь угоди був улаштований банкет, а також стріляли з гармат. Карач-бей з мурзами повернулися в Цибульник. З ними поїхали старшини Роман Ракушка (автор Літопису Самовидця?) і Левко Бут, в присутності яких Карач-бей і мурзи зі свого боку прийняли присягу [10, 54].

Однак чергове політичне зближення України з Кримським ханством набуває на початку 1658 р. нової, не зовсім приємної риси, внаслідок якої фактично й розпочинається громадянський конфлікт у Гетьманщині. Якщо раніше українсько-кримські союзи спрямовувалися проти зовнішніх сил, то тепер – проти внутрішніх противників І. Виговського у боротьбі за гетьманську булаву. Такий був зміст українсько-кримського договору, підписаного наприкінці лютого 1658 р., у якому, крім іншого, значилося, що І. Виговський хоче бути у „підданстві кримського царя, як Богдан Хмельницький” [11, 109, 111]. Таким чином, новий гетьман втягнув кримського хана в боротьбу не за незалежність, а за підданство України, але вважати такі союзи, слідом за радянськими істориками, „національною зрадою” не варто, адже кінцевою метою боротьби українців у другій половині XVII ст. була все ж таки самостійна державність.

Однак і після втрати гетьманської бурави в 1659 р., Іван Виговський продовжував ескалацію українсько-кримського союзу. Про масштабність його заходів яскраво свідчить та обставина, що в 1660 р. московські шпигуни перехопили вісім листів до Виговського з Криму, зокрема, від хана, від нуредина, перекопського мурзи, візиря орд тощо [12, 28]. Тоді ж польська „новина” повідомляла, що „Виговський... хотів одержати Князівство Руське... [і тому] знову зібрав козаків [і] поривається поставити татар у ситуацію, щоб вони не дозволили Москві вийти зі своїх кріпостей” [12, 29].

У листі до короля від 14 січня 1661 р. вже Юрій Хмельницький заявив, як грім серед ясного неба: „Касательно хана Крымского, его милости, уведомляем, что мы заключили вечный мир, которого не расторгнет никто, хотя бы и покушался”. В розвиток цієї теми в лютому 1661 р. Г. Ромодановський писав московському царю: „Татаровя били челом к гетьману, к Юрью Хмельницкому, чтоб им служить ему, Юрью, как они служили отцу его.., а он бы, Юрью, не велел воевать улусов их.., крымский хан писал к гетману.., что он был к нему приятелем и взял бы у него за себя дочь”. І хоч поляки робили вигляд, що їх не турбує цей союз, але Н. Пращмовський 21 березня 1661 р. писав Є. Любомирському: „Я так вважаю, що вітчизні (тобто Речі Посполитій. – К. І.) значно більше шкідлива... ліга Татар з Козаками, аніж тих самих з Москвою” [13, 18]. У цей же час відомо, що кошовий Ханенко виступив на чолі 60-тисячного татарського війська, причому й у гетьманських загонах були татари й турки [14, 236].

У листі від 1 лютого 1662 р. кримський хан Магомет-Гірей IV до польського короля Яна-Казимира переконував останнього: „Якщо ми й вели переговори з

козаками, то тільки схиляючи їх на ваш бік, старалися, щоб козаки залишалися вашими підданими, як було раніше” [15, 343]. Однак у вересні того ж року Г.Лісницький попереджав поляків: „Татари умовляють усю Україну, щоб вона відторглася від Республіки [Польської] і, віддавшись під покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки й цілості. Доводять відверто, що Польща рятувати її не хоче і не може, бо Поляки самі ворогують між собою у себе вдома; що військо не слухає короля, і якби татари не приходили їм на допомогу, то вони давно б уже загинули. Такими й подібними умовляннями вони легко можуть принадити чернь, яка сама охоче схиляється до такого союзу, якого колись уже назвали” [13, 19].

Так само й Павло Тетеря, який в цей час рвався до влади, змушений був підтримувати мирні відносини з татарами. Зокрема, напередодні свого обрання він їздив до кримського калги, котрий після цього направив до Чигирини Батиршумурзу [16, 77 – 78]. Крім цього, Тетеря змушений був рахуватися з настроями козаків, серед яких, як свідчать джерела, на той час існувала досить сильна протатарська партія. Однак і надалі гетьманський уряд мав іти на тісні зв'язки з кримським ханом, оскільки татари були тією реальною силою, спираючись на яку гетьман міг протистояти наступу польської шляхти, котрий посилювався після Чуднівського договору, а також поширити свою владу на Лівобережжя.

Недвозначно й Самуїл Векслевич Венславський 7 липня 1663 р. писав до короля, що „татари – це охоронці здоров'я і управління Тетері” [14, 167]. Так, і безпосередньо кримський хан Магомет-Гірей IV у листі до гетьмана П. Тетері від 15 квітня 1663 р. запевняв останнього: „Коли коні поправляться то ми своїми військами поможемо вам” [15, 346]. На думку В. Газіна, апелюючи до хана і демонструючи йому свою зичливість, П. Тетеря розраховував, що зможе захистити українські землі від пограбування. Присутність татар в Україні була тією реальністю, з якою гетьманський уряд мусив рахуватися. Позбутися її можна було, лише спершись на іншу силу, зацікавлену в зменшенні впливу Криму в Україні [17, 64].

У першій половині 1660-х рр. оформлюються й міцні взаємини з Кримським ханством майбутнього гетьмана Петра Дорошенка. Причому не в останню чергу завдяки впливові Івана Виговського. Саме на цю наступність вказує сучасник подій М. Смоловський: „[Виговський] здавна мав бажання керувати козаками і на Тетерю, гетьмана запорозького, недоброзичливо дивився, вже почав було тихо декотрих козаків старших, особливо Петра Дороша, умовляти, щоб, покинувши Тетерю разом з ясною Польщею, знову його собі в гетьмани обрали, обіцяючи своїм щастям і положенням у короля, привести козаків до колишнього блиску, воліючи мати навіть Орду, ніж Ляхів, керував ними своїми листами. Легко дав себе умовити на зраду Дорош та інша козацька старшина...” [13, 20].

Тому, коли бувши гетьманом і, дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московською та Польською державами і розділенням між ними цим актом України, вже на початку лютого того ж року Петро Дорошенко реагує блискавично: відсилав своїх послів до Бахчисарая з пропозицією укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. Козацькі дипломати повинні були також домагатися від кримського хана замирення з московським царем і йти війною на Польщу разом із українцями і московитами. Саме таким чином П.Дорошенко, як стверджує Т. Чухліб, намагався не допустити до остаточного

примирення Москви з Варшавою, а натомість примирити з Московською державою Османську імперію [18, 195 – 196]. Хоча ще роком раніше (навесні 1666 р.) хан Адиль-Гірей (1666 – 1671) направив свої війська на допомогу Петру Дорошенку, після чого гетьман офіційно заявив польським представникам: „Мне де гетманство дано не от королевского величества и не от гетманов, а дано де ему гетманство *от хана Крымского*, и надежду де всякую держит на хана крымского” [19, 128].

У 1668 р. гетьман Іван Брюховецький також просив у кримського хана союзу, а „у Султана Турецького покровительства и вечной протекции” [20, 166]. Причому в Україні це пояснювали тим, що „Брюховецкий к турскому салтану послал поддаючись в подданство для того, чтоб ему, Брюховецкому, быти *князем руским* в Киеве, а жити бы ему в подданстве турского, как и князь семиградский” [14, 213]. Від 1675 р. є згадки стосовно союзу з татарами кошового отамана Івана Сірка, котрий був „добрый и сговорчивый их сосед, знавший снисходить и уважать необходимости людей военных...” [20, 173].

Слід зазначити, що й гетьман Іван Самойлович не був позбавлений приязні до своїх південних сусідів. Про це свідчать його сепаратні переговори з турками в 1679 р., посередником на яких виступав хан Мурад-Гірей (1678 – 1683). Зближенню українців і татар з новою силою сприяв і Бахчисарайський мир 1681 р. між Росією та Туреччиною. До речі, саме від запорозьких козаків до Речі Посполитої надходили дані про контакти лівобережного гетьмана з Кримським ханством. Так, за донесенням Б. Шереметева, „писав до його королівської величності білоцерківський комендант, по відому від козаків із Запорожжя, що вашої царської величності підданий Війська Запорозького обох сторін Дніпра гетьман Іван Самойлович має про укладення вічного миру [1686 р.] і союзу [антитурецької ліги] противний намір і зсилається часто з ханом кримським” [21, 219].

Проте, коли невдовзі Росія, недотримавшись мирних угод, знову розпочала війну з Туреччиною, і Крим, і Україна-Гетьманщина були проти цього. Зокрема, гетьман І. Самойлович вказував думному дяку Е. Українцеву, що війну починати нема з чого, договір із татарами вигідний і стверджував, що краще їх мати за союзників. Натомість Українцев заявив, що православні не бажають „бусурман нанимать и наговаривать их на разлитие крови христианской”. На цей антураж Самойлович відповів цілком логічно та в’їдливо: „Татари подобні мечу гострому чи місту міцному; християни ж носять при собі меч для перемоги над ворогом чи для захисту. Хто не є, тільки б мені приятель й у скруті помічник”. І, зрештою, І. Самойлович відмовився „мінати золотий мир на залізну війну” [22, 145]. Як відомо, ця війна все ж таки розпочалася, але похід князя Голіцина закінчився цілковитою катастрофою – російська армія ледве дісталася випаленим степом до Перекопу і знесилена повернулася назад. Причому, як стверджували сучасники, степ запалили самі козаки, котрі так сильно не бажали війни з сусідами. Саме за це Москва позбавила гетьманської булави Івана Самойловича і призначила на його місце Івана Мазепу. Однак і останній мав свою прокримську політику.

Мазепа також досить недовірно ставився до антитурецької коаліції, а тому намагався припинити війну і вилучити Україну з коаліції. Щоб це здійснити, треба було зорганізувати збройну силу на Гетьманщині або на Запорожжі й знайти допомогу інших держав. Серед козацької старшини орієнтація на Москву та

Польщу була в той час не популярна. І тому як це було після Андрусівської угоди 1667 р., так і після трактату 1686 р., залишався один шлях – на південь, насамперед до Криму. Кримські інтереси, як відзначає О. Оглоблин, тут цілком збіглися з домаганнями старшинської опозиції. Безперечно, як економічні, так і політичні інтереси Криму й Туреччини вимагали якнайшвидшого відступу України від антитурецької ліги. Зрозуміло, що пропозиції старшини, що, мабуть, і раніше мала зносини з Кримом, були дуже до часу, і в Криму їх радо зустріли. За таких обставин засобом військового канцеляриста Петрика і було укладено угоду з кримським ханом 1692 р., що свідчило, на думку О. Оглоблина, про таємну спробу гетьмана увійти в союз із Кримом [23, 92].

І. Рутковський у липні 1692 р. сповіщав Малєєва про „писама” Петрикові „о постановенім присяжним, яко мают войну зачати з великим государством московским і як тую войну скончавши, *жити уделным панством малоросійским, а братерством з татарами...*” [23, 94]. Натомість Самовидець стверджував, що коли Петрик „почал хана піднимати на Україну [собі на поміч, то були цьому] хан і орда барзо ради..., сподіваючися до себе з України войска прихиленія” [24, 145].

Ось яку оцінку цій угоді дає О. Оглоблин: „Договір 1692 р. є трактат вічної згоди між двома державами: Україною і Кримом... Проте катастрофа 1709 року зруйнувала ідею Руського князівства, але і конституція 1710 року, і договір із Кримом того ж таки року остаточно перемогу ідеї Війська Запорозького ствердили”, а козацька старшина тоді ж заявляла: „Поневаж нам всегда пріязнь суседская Панства Крымского есть потребна... на которую бы окрестные панства заглядуючися, не дерзали порабошенія себе Украины желати и оную в чом колвек насильство вати”, – „теды... меет ясневельможный гетман [Орлик]... старатися о обновленье давнего з панством Крымским братерства, коллегации военной и подтверженье вечной пріязни й побратимства” [23, 97 – 98].

Коли ж після Полтавської катастрофи в Україні розпочався терор, запорожцям навіть на кримській території не давали спокою. З одного боку, як свідчив візир хана Алі-паша, що протегував Січі, „...ці москалі роблять усе, щоб переконати хана знищити запорожців, *але ми ніколи того не зробимо, бо запорожці склали з Кримом вільний Союз...*”. З іншого боку, „московські агенти їздять у Січ, де агітують, щоб повернути козаків під московську опіку.. [адже] *доки козаки живуть у спілці з ханом, Москва не заспокоєна*, бо Січ – це захист і промінь для всієї козацької нації” [Цит. за: 25, 76]. Проте ще майже ціле століття опиралися московській експансії Крим і Україна-Гетьманщина. Символічним із сумом можна визнати той факт, що обох Росія знищила майже одночасно: Гетьманщину в 1783 р., Кримське ханство – 1789 р.

Отже, ми побачили, наскільки динамічними, складними та різнобічними були взаємини між кримськотатарською та українською спільнотами впродовж другої половини XVII – на початку XVIII ст. І це не були стосунки, що подаються часто досить односторонньо, винятково чи то як „геноцидні”, чи то як „розбійницькі”. Все було набагато складніше та цікавіше. Так, були конфронтації, взаємні виправи „за товаром”, проте це слід визнати певним „необхідним злом” епохи, що зумовлювалося тими конкретними обставинами, в яких перебували обидві спільноти. За великим рахунком, це не перешкоджало мирному діалогу двох етносоціальних спільнот, налагодженню контактів, а також зростанню

взаємної міжетнічної компліментарності. Безперечно, тема ще далека від глибокого і всебічного дослідження, котре потребує багато зусиль і часу, а відтак рух у цьому напрямі є надзвичайно актуальним і перспективним.

1. Івангородський К.В. Прояви етносоціальних трансформацій на Великому Кордоні в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства (XV – XVII ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 9. – Вінниця, 2005.; Івангородський К.В. Проблема ясиру в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства (XV – XVII ст.) // Україна соборна: Зб. наук. ст. – Вип. 4. – Т. 2. – К., 2006.; Івангородський К.В. Динаміка мирних міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства в XVI – XVII ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2006. – Вип. 90.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В II т., 12 кн. – К., 1991 – 1998.
3. Стороженко І.С. Українсько-кримсько-татарський союз 1648 р. // Історія України. – 2001. – № 13.
4. Мицик Ю.А. Нові дані до історії українсько-кримських дипломатичних зносин у середині XVII ст. (За матеріалами «Кримських справ» РДАДА) // Пам'ять століть. – 1999. – № 5.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Далі – АЮЗР). – Т. 10. – СПб., 1878.
6. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – СПб., 1904.
7. Санин Г.А. Крым в геополитике и войнах России XV – XIX вв. // www.moscow-crimea.ru.
8. Воссоединение Украины с Россией: Сб. док. и мат. – М., 1953. – Т. 1.
9. Борисенко В. Занепад Української держави за гетьманування Івана Виговського // Пам'ять століть. – 1999. – № 5.
10. Летопись Самовидца. – К., 1878.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII ст. – К., 1997.
12. АЮЗР. – Т. 5. – СПб., 1867.
13. Яковлева Т.Г. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). – 2003. – № 2.
14. Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50 – 70-ті роки XVII ст.). – К., 1961.
15. Мицик Ю.А. Регести з документів «татарського відділу» Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI – XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2.
16. Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – Т. IV.
17. Газін В.В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663 – 1665 рр.) // УІЖ. – 2001. – № 1.
18. Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3.
19. АЮЗР. – Т. 6. – СПб., 1869.
20. История Русов. – К., 1991.
21. Станіславський В.В. Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорозжя й Речі Посполитої в 1686 – 1689 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3.
22. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён в 15 кн. – Кн. 7. – М., 1960.
23. Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року [Передрук статті з «Ювілейного збірника на пошану акад. Д.І.Багалія», К., 1927.] // Київська Старовина. – 1994. – № 6.
24. Літопис Самовидця. – К., 1971.
25. Олійник О. Запорозжці і татари – вороги чи сусіди? // Київська старовина. – 1995. – № 1.